

**XORAZMNING QADIMIY QAL'ASI QO'YQIRILGAN-QAL'ANING QURILISH
TARIXI VA TILSIMLARI**

Rahimov Furqat Jabberganovich

Ichan-Qal'a davlat muzey-qo'riqxonasi "Qadimgi Xorazm tarixi" bo'limi mudiri

Jumanazarova Go`zal

Ichan-Qal'a davlat muzey-qo'riqxonasi "Qadimgi Xorazm tarixi" bo'limi katta ilmiy xodimi

Annotatsiya: Maqolada mualliflar Xorazm tarixi bilan chambarchas bog'liq bo'lgan Qo'yqirilgan-qal'a tarixi va tarixchi olimlarning fikr-mulohazalari shu bilan birgalikda joylashuv hududi, qurulish texnologiyasi to'g'risida ma'lumotlar beradi.

Kalit so'zlar: Xorazm, Qo'yqirilgan-qal'a, Istehkom, Mudofaa, Devor, Arxitektura, Tadqiqot.

Аннотация: В статье авторы приводят сведения об истории крепости Койкирян, тесно связанной с историей Хорезма, и мнения историков, а также сведения о районе ее расположения и технологии строительства.

Ключевые слова: Хорезм, Куйкирилян кала, Фортификация, Оборона, Стены, Архитектура, Исследовать.

Annotation: In the article, the authors provide information about the history of the Koykyrilyan fortress, which is closely related to the history of Khorezm, and the opinions of historians, as well as information about the location, the technology of construction.

Keywords: Khorezm, Koykyrilyan kala, Fortification, Defense, Wall, Architecture, Research.

Qo'yqirilgan-qal'a qadimgi otashparastlar ibodatxonasi va qishloq xarobasi (miloddan avvalgi IV - milodiy III asr).

Ajdodlarimiz tomonidan yaratilgan va bugungi kungacha saqlanib qolgan xar bir buyum o'tmish to'g'risida guvohlik beradi. Yurtboshimiz ta'kidlab o'tganidek, «Bu ko'hna tuproqda milodgacha bo'lgan davrda va undan keyin qurilgan murakkab suv inshootlari, hali-xanuz o'zining ko'rk-u tarovatini saqlab kelayotgan osori atiqalarimiz qadim-qadimdan o'lkamizda dehqonchilik va hunarmandchilik madaniyati, me'morlik va shaharsozlik san'ati yuksak darajada rivojlanganidan dalolat beradi». O'tmish tarixni xolisona o'rganish kelajak zamini mustahkam bo'lishini ta'minlaydi. Qadimgi Xorazm hududidagi noyob obidalardan biri Qo'yqirilgan qal'a bo'lib, u bugungi Qoraqalpog'iston Respublikasi To'rtko'l shahridan 22 km shimoli-sharqda joylashgan. Qo'yqirilgan-qal'a miloddan avvalgi IV- milodiy III asrlarga oid. Bu yodgorlikni dastlab S. P. Tolstov boshchiligidagi Xorazm arxeologik-etnografik ekspeditsiyasi a'zolari tomonidan 1938 yilda topilgan va arxeologik tadqiqotlar ishlari 1951-1957 yillar mobaynida olib borilgan. Qurilish uslubi jihatdan Qo'yqirilgan qal'a alohida ajralib turadi. Qo'yqirilgan qal'a tashqi devori ortida qal'ani aylana bo'ylab to'liq o'rab olgan, uni 15 m, chuqurligi 3 m suv bilan to'ldirilgan xandaq bo'lgan. Qadimgi Xorazm harbiy istehkomlari va qal'alari devorining mudofaa xususiyatini kuchaytirish uchun proteyxizma (qo'shimcha devor) ko'tarilib, u eski devorni o'rab olgan. Tashqi mudofaa devorda xar 20 metrdan burjlar joylashgan. Bu burjlar ichkariga ham, tashqariga ham devor chizig'idan turtib chiqmagan. Bu antik Xorazm arxitekturasida juda noyob hisoblanib, hozircha uning o'xshashi topilmagan. Mil. avv. IV – III asrlarda va undan keyingi davrda qal'a devorlarida shinaklar bilan birga yorug'lik tushishi uchun tuynuklar ham bo'lgan. Bulardan tashqari, qo'shimcha tarzda yoritish maqsadida ajabtovur tuynuklardan - toqlardan foydalanilgan. Qal'aning sharqiy qismida darvozasi bo'lib, darvoza oldi

labirint (pandus-nishab yo'lka) shaklida qurilgan. Qal'a aylana shaklda qurilgan bo'lib, markaziy qismida ark joylashgan. Shuning uchun Qo'yqirilgan qal'a arkining atrofi 2 qator mudofaa devori bilan o'ralgan. Bu devor qalinligi 1 metr, balandligi 7 metr bo'lgan. Qal'a devor konstruksiyasiga kiruvchi har ikkala (tashqi va ichki) devor umumiy platforma - paxsa asos ustiga qurilgan. Bu qal'adan mil. avv. IV - III asrlarga oid doira shaklidagi ikki qavatli markaziy ibodatxona binosi (diametri 44.4 m, balandligi 9.5 m ga yaqin) qazib o'rganilgan. Shuningdek, u rasadxona sifatida ham foydalanilgan. Asosiy kuzatishlar quyosh va yulduzlarga qaratilgan. Yil bo'yi quyosh botishini o'rganish orqali ular bahorgi tengkunlik, yozgi quyosh turishi, kuzgi tengkunlik va qishki quyosh turishini aniqlaganlar. Bu tengkunlik va quyosh turishlari qishloq ho'jaligi rivojiga katta ta'sir ko'rsatgan. Bu kunlar qishloq ho'jaligi kalendarida belgilangan va qishloq ho'jaligi ishlari shu asosda olib borilgan. Tengkunlik va quyosh turishlari o'rtacha 41-45 kundan so'ng yana qaytarilgan. Bu yerdan oramiy xatiga asoslangan qadimgi Xorazm yozuvi topilgan. U mil. avv. VII-VI asrlarda vujudga kelgan. Oromiy yozuv 22 ta harfdan iborat. Oromiy yozuvidan Parfiya, Baqtriya, So'g'd, Xorazmlik amaldorlar o'zlarining ma'muriy va davlat ishlarini rasmiylashtirishda foydalanilganlar. O'rta Osiyo oramiy xatining eng qadimgi namunasi miloddan avvalgi V-IV asrga o'g'ir. Qo'yqirilgan-qal'adan topilgan buyumlar turli davrga oid. Shuning uchun tadqiqotchilar arxeologik topilmalarni buyum toifasi, ishlatilish maqsadi bo'yicha guruhlaganlar va tahlil yetganlar. Bu holatdagi tahlil har xil davrga tegishli, lekin bir joyda topilgan buyumlarni isbotlash yo'lini beradi. Qo'yqirilgan qal'adan qurol - aslahaga oid topilmalar kam topilgan. Ular asosan 3 ta bronza va 4 ta temirdan yasalgan kamon o'qi uchlaridir. Tahlillarga ko'ra o'q uchlarini miloddan avvalgi VII-VI asr boshlariga oid. Temirdan yasalgan kamon o'qi uchlarini sarmatlar mozorlarida ham uchraydi. Bunday o'qlarning O'rta Osiyo va Qozog'iston hududlarida qachon paydo bo'lganligi aniq emas. Xorazmning o'zida esa bunday o'qlar Qo'yqirilgan-qal'adan tashqari Tuproq-qal'adan ham topilgan (milodiy III asr). Bundan kelib chiqqan holda Qo'yqirilgan-qal'adan topilgan kamon o'qi uchi xronologik sanasini miloddan avvalgi I - milodiy IV asr bilan belgilash mumkin. Qo'yqirilgan-qal'adan topilgan kamon o'qi uchi yonida kamon uchun suyakdan yasalgan detal topilgan. Tuproq-qal'adan kamon o'qi bilan birgalikda topilgan. Bunda bu detal kamonni bezatish uchun ishlatilganligi aniqlangan. Kamonning bezak o'rnatiladigan chuqurchasi ichida tekis bo'lmagan bo'rtma chiziqlari bo'lgan. Bu esa bezakni kamonga o'rnatganda siqilib zich turishi va tushib qolmasligi uchun xizmat qilgan. Shuningdek, toshdan yasalgan juda kichik hajmdagi idishlardan (miniatyura) bir nechtasi topilgan. Bular asosan, yumshoqroq tosh turlaridan yasalgan bo'lib, quticha ko'rinishida bo'lgan. Qutichaning tashqi tomoni qo'lda berilgan parallel shakldagi chiziqlar bilan bezatilgan. Qo'yqirilgan-qal'adan bronzadan yasalgan ko'zgular, munchoqlar, uzuklar, suyakdan yasalgan oshiqalar va turli-tuman ro'zg'or buyumlari topib o'rganilgan. Ko'zgular asosan bronzadan dumaloq shaklda ishlanib, o'rtasi bo'rttirilgan, yarim doira shaklida chetlari buklangan. Bunday ko'zgular sarmatlar mozorlaridan (mil. avv. IV-II asrlar) ham topilgan. Ular mil. avv. I - milodiy I asrlarda ham keng taqalgan. Bunga asoslanib aytish mumkinki, Qo'yqirilgan-qal'adan topilgan ushbu ko'zgu miloddan avvalgi IV- II asrlarga tegishli. Yodgorlikdan juda kam miqdorda taqinchoq va bezaklar topilgan. Shuning uchun ham o'sha davrdagi Xorazmliklarning taqinchoqlari va bezaklari haqida ma'lumot berish qiyin. Bu yerdan sariq rangdagi tog' billuridan yasalgan osma taqinchoq topib o'rganilgan. Olim G.G. Lemmleyn shunday taqinchoqlarni Qora dengiz, Dnepr va Don qirg'oqlarida, Kuban dalalarida, G'arbiy Gruziyada topib, solishtirib, miloddan avvalgi III - milodiy IV asrlarida tarqalganligi haqida ma'lumotlar beradi. Munchoqlar asosan agatdan yasalgan, katta, pastki qismi silindrik shaklga ega qora rangda bo'lgan. Bunday munchoqlar Xorazmdagi Jonbos-qal'adan ham topilgan, u olim I.V. Ptashnikova tomonidan tahlil etilib, mil. avv. III - I asrlarga tegishlilikini aniqlagan. Yodgorlikdan temirdan ishlangan uzuklar ham topilgan. Tuzilishiga ko'ra silliq, ovalsimon, gorizontal holatdagi asosga ega. Qo'yqirilgan-qal'adan juda ko'p qo'y suyaklaridan oshiqalar topilgan aytishlaricha, qaysi bir zamonda qal'a poyida o'tlab yurgan qo'y suruvi bo'rilarining kutilmagan hamlasidan nobud bo'lgan va Qo'yqirilgan-qal'a degan nom shundan qolgan ekan", - deya aytib o'tgan Samandar Ismoilov.

Qo'yqirilgan-qal'a qadimgi otashparastlar ibodatxonasi bo'lib, mutaxassislar tomonidan uning asl tarixiy nomi Xadarkat sifatida keltiriladi. Qo'yqirilgan-qal'a nomini esa fanga arxeolog S.P.Tolstov kiritgan bo'lib, u 1937 yilda Qadimgi Xorazm qal'alarini o'rganish chog'ida hamroxlik qilgan mahalliy aholi vakillariga asoslanib, arxeologik ob'ektni "Qo'yqirilgan-qal'a" deb nomlagan. Bu borada ellik qal'alik tarixshunos olim Samandar Ismoilov quyidagicha izoh berib o'tgan:

"Qal'aning bunday nomlanishi, aniqrog'i, shu nomda ilmda qayd etilishining sababi: o'tgan asrning o'ttiz yettinchi yilida Amudaryoning o'ng sohilidagi tarixiy obidalarini aniqlash va ularni ro'yxatga olish maqsadida kelgan arxeolog S.P. Tolstov kichik ekspeditsiya — fotograf Y.A.Polyakov va Beruniy tumanidagi "Sakson bir" ovulida istiqomat qiluvchi tuyakash Sansizboy O'rumov bilan birgalikda tuyalarda sahro kezib, mashaqqat chekib, mavjud ko'hna obidalarining barchasini birma-bir suratga olib, ro'yxatga tirkab chiqadi. Shaxsan men arxeolog Sergiy Tolstov rahbarligidagi ekspeditsiya a'zolaridan so'nggi nafasimgacha minnatdorman.

Qo'yqirilgan-qal'a devorida O'rta Osiyo, Yaqin va O'rta Sharq quldorlik davri shaharlar qurilishi uslubiga xos bo'rtib chiqib turgan maxsus burjlar bo'lib, ularda o'q otish uchun nishon tuynuklari bor. Devor bilan markaziy bino oralig'ida xo'jalik inshootlari joylashgan. Ravoqlar uchun trapetsiya shaklidagi maxsus g'isht qo'llangan. Qal'aning sharqiy qismida darvozasi bo'lib, darvoza oldi labirint shaklida qurilgan. Qo'yqirilgan qal'a markazidagi 2 qavatli binoga maxsus zinapoyalarda chiqilgan. Devor bilan markaziy bino oralig'ida xo'jalik inshootlari joylashgan. Ravoqlar uchun trapetsiya shaklidagi maxsus g'isht qo'llanilgan. Qal'aning sharqiy qismida darvozasi bo'lib, darvoza oldi labirint shaklida qurilgan. Qo'yqirilgan-qal'a markazidagi ikki qavatli binoga maxsus zinapoyalarda chiqilgan. Uyning tomi tekis 1-qavatda alohida-atohida 8 ta gumbazli xonalar bo'lib, ular ichidan sopoldan yasalgan tobutlar, idish-tovoqlar, har xil rasmlar solingan yog' idish (xum va ko'zacha)lar, naqshinkor suvdonlar topilgan. Topilmalar ichida ma'budlarning terrakota haykalchalari, devorga ishlangan rangli naqshlar, osmon jismlarini kuzatishga mo'ljallangan buyumlar bor. Ostodonlar dafn marosimlaridan, sopoldagi yozuvlar esa qadimgi xorazmliklarning tili va yozuvlari haqida qimmatli ma'lumotlar beradi.

Foydalanilgan Adabiyotlar.

1. Tolstov S.P., Qadimgi Xorazm sivilizatsiyasi izidan. 1948 yil.
2. Tolstov S. P., Qadimgi Xorazm madaniyatini izlab, Toshkent, 1964;
3. Koy-Krilgan-kala - pamyatnik kul-turm drevnego Xorezma IV v. do n.e. – IV v.n.e. (otv. red. S. P. Tolstov, B. I. Vaynberg), M, 1967.
4. O'zbekiston tarixi 1-kitob.